

Момчил Младенов / Momchil Mladenov

**ПРЕДИ ТРОНА: РАННИТЕ ГОДИНИ
НА ЦАР ИВАН АЛЕКСАНДЪР АСЕН
(1331-1371)**

**Before the Throne: Early Years
of Tsar Ivan Alexander Asen (1331-1371)**

Abstract: The article presents some moments of Ivan Alexander's life before he ascended the throne in 1331. The author suggests that he received good education, characteristic of the higher aristocracy. In the first half of the 14th century, Ivan Alexander became one of the most influential politicians in the Bulgarian Empire. He became a despot and had great support from Tsar Michael III Shishman Asen. Ivan Alexander married Princess Theodora of Wallachia. This shows the strong influence which Bulgaria had in Wallachia. The author also assumes that Ivan Alexander ruled Lovech because the city was important to the Asen family. Ivan Alexander made a great contribution to stopping Serbia's advance in 1330. He grew up in a time of peace that was of great importance to him.

Keywords: the first half of the 14th century, Lovech, despots, Princess Theodora, Battle of Velbazhd.

Писмените извори съдържат откъслечна информация за живота на Иван Александър преди неговото възцаряване. Все пак, те позволяват поне донякъде да повдигнем завесата около личността на един млад представител на българския елит, на когото е съдено да ръководи съдбините на царството цели четиридесет години. Разбира се, в българската медиевистика е отделяно внимание на тези години и е естествено да възникне въпросът защо отново се връщаме към тях. Нашата главна цел е не само да напомним известните факти, което е неизбежно, но по-скоро да поставим ударение върху тези от тях, които считаме за определящи при формирането на цар Иван Александър като владетел. На второ място, считаме за необходимо да поставим някои въпроси, които, без да предполагат сигурен отговор, могат да послужат за основа на бъдещи дискусии. Водени сме от идеята, че анализът на политическите и военни ходове на цар Иван Александър не може да бъде разбран достатъчно добре, без да държим сметка за държавническия опит от неговите ранни години. Стремим се да уплътним образа на Иван Александър се основава на обстоятелството, че неговата личност не е откъсната от общата атмосфера в Българското царство през първата четвърт на XIV в., в това число и от традиционните първи стъпки

в живота на представителите на класата на „войнството“. Правилата, на които се подчинява елитът, особено онази част от него, която има родствена връзка с владетеля, диктуват и съдбата на бъдещия цар на „всички българи и гърци“.

Основополагащо значение за съдбата на Иван Александър има обстоятелството, че той е представител на фамилията на Асеневци. Това е подчертавано нееднократно и остава донякъде в периферията на нашето внимание. Все пак щепомним, че негови родители са деспот Срацимир и Кера(ца)-Петрица, която е потомка на една от дъщерите на цар Иван Асен II. Нейни братя са цар Михаил III Шишман Асен (1323–1330 г.) и Белаур¹. Изворите са съхранили имената на следните братя и сестри на Иван Александър: деспот Йоан Комнин Асен, Михаил, Елена и Теодора². Информацията за деспот Срацимир е оскъдна. Йоан Кантакузин се ограничава единствено да отбележи, че той е баща на българския владетел, а от Бориловия синодик става ясно, че той има двама братя – Радослав и Димитър³. Сред чичовците на Иван Александър вероятно се вписва и един братовчед на неговия баща, който носи името Срацимир⁴. Не можем да подминем и загадъчната фигура на Самуил, чието име се чете в ктиторски надпис върху икона Св. Богородица Умиление от Месемврия. В текста той е представен като „чичо“ на Иван Александър, но буквалният прочит в този смисъл остава несигурен⁵.

Подобно на своя съпруг, Кера(ца)-Петрица също е вписана в Синодика на цар Борил. До нея е адресирано и едно послание на папа Бенедикт XII от 15 юли 1337 г.⁶, което има важно значение в настоящите бележки. По всяка вероятност нейното име се споменава и в една грамота на сръбския крал Стефан Душан от 1340 г.⁷. Предмет на дискусии е името на знатната дама. С основание се приема, че формата, засвидетелствана в източниците – Кера(ца) – не е лично име, а обръщение към жена от аристократичния елит. Има се предвид умалителна форма на Кера, което идва от гръцката дума *кура* – госпожа. Следователно майката на Иван Александър носи името Петра (Петрица), което се счита за съзнателно търсена връзка с нейния працядо, севастократор Петър⁸. В изследванията се разглежда и възможността името да е дадено в чест на един от върховните апостоли на римската църква – св. ап. Петър⁹, но това не звучи достатъчно аргументирано.

Вторият проблем около личността на Кера Петрица произтича от обръщението към нея в споменатото писмо на римския понтифекс. В първото издание на документа у нас е приета следната форма: „*filie nobili mulieri Petrisse ducisse Carnopen*”¹⁰. Разчитането на текста утвърди в историографията виждането, че Кера(ца) Петрица е „деспотица на Крън“. Едноименният град се споменава в писмените извори от периода XII – началото на XIV в. От известията става ясно само, че Крън се намира в зоната между Стара планина и Средногорието, но неговата точна локализация остава несигурна¹¹. На основата на цитирания текст от посланието на папа Бенедикт XII в по-старата литература се приема, че деспот Срацимир получава Крънската област от цар Теодор Светослав, след като от нея е прогонен деспот Алдимир¹². Идеята е доразвита в сходна насока с

уточнението, че енигматичният град е апанажно владение на родителите на цар Иван Александър¹³. Още Петър Ников обаче, без изрично да се аргументира, отрича връзката на деспот Срацимир и неговата съпруга с Крън¹⁴. Внимателният прочит на коментирания документ показва, че в действителност обръщението към адресата е следното: „nobilli mulieri Petriissae ducissae Carvonen“¹⁵. Следователно Петрица е определена като „Карвунска деспотица“, а не като „Крънска деспотица“. Това важно уточнение позволява да се предположи, че деспот Срацимир получава Карвунската област като владение от братовчедата на своята съпруга, цар Теодор Светослав. Това е същата зона, в която към средата на XIV в. се регистрират като политически фактор Балик и неговите братя. Традиционно се счита, че Карвуна е значителен черноморски град, съществувал през периода XI–XIV в. Най-често неговите останки се локализируют при днешния Балчик, на нос Чиракман до гр. Каварна или при с. Кранево, но въпросът остава открит¹⁶. Същевременно има основание виждането, че в документите от епохата под названието Карвуна трябва да се разбира преди всичко Карвунската област (хора), а не черноморска крепост¹⁷. Позволихме си това малко отклонение в историческата география на Добруджа и западния бряг на Черно море, за да подчертаем, че деспот Срацимир и Кера(ца) Петрица още от началото на XIV в. са титуляри на апанаж в североизточните български земи. Изглежда съпругата на деспот Срацимир продължава да пребивава в същата област на Българското царство и към 1337 г. Във всеки случай контактите на деспотица Петрица с Римската църква се оказват нетрайни, защото е известно, че тя завършва живота си като православна монахиня с името Теофана¹⁸.

Съвкупните данни говорят, че раждането на Иван Александър се отнася към началото на XIV в.¹⁹. Остава неизвестно къде е роден бъдещият владетел. Дали появата му на бял свят става в Карвунския апанаж на неговите родители? Това е една потенциална възможност, но тя остава недоказуема. Заслужава внимание обстоятелството, че детството и юношеството на Иван Александър преминават под знака на управлението на цар Теодор Светослав (1300–1321 г.) – владетел, чието име се свързва с продължителен вътрешен и външен мир. Последното е особено важно. На аристокрацията, към която принадлежи Иван Александър, не се налага да лее кръв нито срещу свои, нито срещу външни врагове. Според нас това заслужава особено внимание, защото през всички десетилетия на трона Иван Александър не демонстрира особен афинитет към решаването на международни конфликти по пътя на войната. Но, от друга страна, едва ли трябва да се съмняваме, че подобно на всеки мъж от елита, така и синът на деспот Срацимир задължително преминава през усвояване на военното изкуство, което невинаги остава единствената сфера, в която децата от семействата на аристокрацията се подготвят за бъдещия живот. Част от тях получават по-високо образование, което включва изучаване на богословие, граматика, гръцки език и т.н. Ще си позволим да допуснем, че Иван Александър принадлежи към същия кръг. В полза на такава възможност говорят неговото пристрастие към книжовната дейност и богословските въпроси и добро-

то владеене на гръцки език, което той демонстрира при преговори с ромеите. Най-често високото образование в тази епоха се получава в голям манастир, училище в столицата Търново или от частен педагог²⁰. Как точно се вписва Иван Александър сред изброените възможности на този етап остава неизвестно. Във всички случаи е важно да се подчертае, че синът на деспот Срацимир и Кера(ца) Петрица получава най-малко традиционното за елита образование. Това не е подготовка, характерна за царски син и престолонаследник, каквато получават поне част от българските владетели²¹, но със сигурност има значение за неговото формиране като личност и бъдещ държавник.

През 20-те години на столетието Иван Александър се причислява към най-видните хора в Българското царство. В увода към Законника на крал Стефан Душан той е поставен редом с цар Михаил III Шишман Асен, неговия брат Белаур, император Андроник III Палеолог, влашкия княз Йоан (Иванко) Бесараба и татарския хан. Нещо повече, Иван Александър и Белаур са определени като носители на титлата „цар“. Със същата титла Иван Александър е споменат и в грамотата на крал Стефан Урош III в полза на манастира Дечани²². Експонирането на двамата първенци чрез най-високата владетелска титла в славянския дял на Европейския югоизток показва, че те са приемани за твърде могъщи и влиятелни фигури – положение, което има пряка връзка с факта, че те са и управители на значителни територии (области) в рамките на Българското царство²³.

От особена важност за този период от живота на Иван Александър е съдържанието на една приписка към кодекс, известен с названието „Ловчански сборник“, съхраняван в ръкописния отдел на библиотеката на Руската академия на науките в Санкт Петербург. Сборникът съдържа текстове с богословски, исторически и познавателен характер²⁴. Поради важността на бележката ще предадем нейното съдържание изцяло: „Тази книга бе писана от ръката на многогрешния монах Пахомий в богоспасния град Ловеч, при архиепископа господин Симеон, при благочестивия деспот Александър и неговия син Михаил Асен, и бе пренесена тук, в годината 6900 (1391/1392) и бе подновена от бившия романски епископ Павла, в Немецкия манастир в 7143 (1634) година, 1-и декември, при архиепископ Пахомий“²⁵. Днес уверено може да се смята, че първата част на приписката е съставена преди 1331 г. и това определя нейната висока стойност като исторически извор²⁶.

От цитирания текст става ясно, че Иван Александър носи най-високата титла на царството през XIV в. – деспот – и управлява апанажно владение с център Ловеч. Този статут той дължи на своя вуйчо цар Михаил III Шишман Асен²⁷. За нас е интересно да се постави въпросът защо именно Ловеч и Ловешкият край? Първото, което прави впечатление, е, че, за разлика от Видин и Карвунската област, Ловеч се намира във вътрешността на царството. Освен това градът не е толкова далеч от столицата Търново и по-лесно се наблюдава и контролира. Не се ли стреми по този начин търновският суверен да парира

още в зародиш потенциални сепаратистични действия на своя по-млад сродник? Изглежда на този въпрос трябва да се даде положителен отговор.

Най-забележителният епизод от средновековната история на Ловеч е тримесечната му обсада от император Исаак II Ангел през 1187 г. Блокадата е в контекста на освободителното движение на българите, ръководено от братята Теодор-Петър и Йоан Асен Белгун²⁸. Епизодът говори, че градът е един от центровете на съпротива срещу византийската власт. Не означава ли това, че Ловеч е органична част от земите, управлявани от братята преди 1185 г.? Една подобна връзка също може да обясни присъствието на потомък на династията Асеневци, какъвто е Иван Александър, именно в Ловеч. От друга страна, градът не присъства сред изброените в Дубровнишката грамота на цар Иван Асен II центрове на административни области (хóри)²⁹. Това навежда на мисълта, че през XIII в. в административно-териториален план Ловеч спада към Търновската област (хóра), която в цитирания документ е дефинирана с названието „Загора“. За съжаление не е известно дали през XIV в. настъпва промяна в административния статут на града.

Друг важен фактор е разположението на Ловеч и по-точно мястото му като кръстопът на основни пътни артерии на Българското царство. На първо място, градът лежи на пътя, който започва от Карпатите, преминава през Троянския проход и достига до Пловдив. Неслучайно по протежението на този вечен път както в Троянско, така и около самия Ловеч се регистрират следи от множество крепости от XIII–XIV в. При повечето от тях е налице определена приемственост със селища от ранните столетия на османското владичество³⁰. На следващо място, градът на р. Осъм се намира на пътя, който свързва Търново със Средец (дн. София).

Наред с това Ловеч е и значим църковен център на Второто българско царство. Въпросът за времето на възникването на епископския престол в Ловеч е предмет на дискусии. По-ранните изследователи предполагат, че това става през Първото българско царство, а в по-нови изследвания се посочва вероятността събитието да се отнесе към XII в.³¹. По-добре аргументирано е виждането, че включването на Ловеч в църковните структури е свързано със сключването на църковната уния между Търновската архиепископия и папството през 1204 г. Кога по-точно Ловешката епископия е повишена в ранг на митрополия също остава неизвестно. Предполага се, че това става във връзка с възстановяването на Българската патриаршия през 1235 г. или след възцаряването на Иван Александър³². За важното значение на Ловешката митрополия през XIII–XIV в. говори обстоятелството, че в периода на османското владичество тя е понижена в ранг на епископия, но остава водещо звено в структурата на Търновската митрополия³³.

Празниците в писмените извори за съдбата на Ловеч през Средновековието могат да се запълнят донякъде с данните, които предоставят археологическите проучвания. Те разкриват, че през XIII–XIV в. цитаделата на града заема площ от 2,5 хектара. Пространството е застроено плътно с жилищни и стопан-

ски сгради и квартални църкви. Открояват се два комплекса – резиденциите на митрополита и местния, военен управител. Седалището на градоначалника се намира в североизточната част на цитаделата, която е най-трудната за отбрана. Секторът впечатлява със силното си укрепяване³⁴. Дали това е резиденцията на деспот Иван Александър не може да се приеме със сигурност. Вероятно земите под контрола на деспот Иван Александър се припокриват с обсега на Ловешка епархия, а в нея влизат Троян, Тетевен, Етрополе, Златица и Пирдоп³⁵.

Към разглеждания период от живота на Иван Александър спада и неговият първи брак. Съпруга на българския деспот става Теодора, дъщерята на родоначалника на влашкия владетелски дом, воеводата Йоан (Иванко) Басараб (ок. 1320–1352 г.). Бракът е сключен със сигурност преди 1323/1324 г., когато се ражда първородният син на двойката – Михаил Асен³⁶. Уверено може да се твърди, че сватбата е в контекста на българо-влашките съюзни отношения от 20-те години на века и по-точно политическата подкрепа, която оказва Българското царство на влашкия първенец. Иванко Басараб засилва позициите си в Мунтения (Източна Влахия) благодарение на търновския двор, който вижда в него надежден гарант за интересите си в земите на север от р. Дунав. Още повече, че след епохата на най-голяма монголо-татарска хегемония, в началото на XIV в. българската власт в тази зона е възстановена³⁷. Следователно бракът на деспот Иван Александър и Теодора (I) е един от значителните ходове на българската външна политика през първата четвърт на XIV в. – ход, който отразява повишеното внимание на царете Теодор Светослав Тертер и Михаил III Шишман Асен към българските предели на север от р. Дунав. Впрочем, остава неясно защо името на Теодора не се споменава в цитираната по-горе приписка.

Особено важен момент за Иван Александър става неговото участие във войната против Сърбия през лятото на 1330 г. След сражението при Велбъжд на 28 юли и смъртта на цар Михаил III Шишман Асен сърбите навлизат в пределите на Българското царство. На 1 или 2 август в околностите на с. Извор крал Стефан Дечански се среща с българските първенци, сред които изпъкват имената на деспот Иван Александър и Белаур. И двамата стоят начело на свежи войски, които формират резерва на българската войска³⁸. Благодарение на тях настъплението на крал Урош III е спряно и започват преговори. Без съмнение Иван Александър играе значителна роля в тях. Същевременно, не бива да се пропуска информацията на един сръбски източник, който съобщава, че при настъплението на Стефан Дечански сред българските велможи избухват спорове и несъгласия³⁹. Тези данни явно визират започващата борба за овакантия български престол. Вероятно неразбирателствата касаят и параметрите на мирния договор със Сърбия, който предвижда на българския трон да застане синът на Михаил III Шишман Асен и Анна-Неда, цар Иван Стефан, който е племенник на крал Стефан Урош III Дечански⁴⁰.

По всичко изглежда, че през краткото управление на цар Иван Стефан (1330–1331 г.) българския елит остава разделен на два лагера. Единият от тях,

воден от Белаур, подкрепя царица Анна-Неда и нейния син. Традиционно тези кръгове се определят като своеобразна просръбска партия, докато за техните опоненти, групирани около Иван Александър, се смята, че се борят против чуждото влияние⁴¹. Считаме, че в тази концепция могат да се дискутират някои нюанси, които обикновено остават встрани от вниманието на изследователите. На първо място, ще напомним, че Иван Стефан е издигнат за съвладетел на своя баща още през 1323 г. Промяната в неговия статут настъпва с развода на Михаил III Шишман Асен и Анна-Неда и повторния брак на царя със сестрата на император Андроник III, Теодора Палеолог (1324 г.)⁴². По принцип гибелта на българския владетел предполага, че заемането на вакантния престол трябва да стане от негов син. В случая това е Иван Стефан, който в очите на част от елита е легитимен наследник на короната. Именно това е водещият мотив за Белаур и неговите поддръжници. Наистина, тяхната позиция съвпада с интересите на Сърбия, но това е обективен фактор, който не е водещ за тях. С оглед несигурността след сражението при Велбъжд, те считат за първостепенна задача плавното предаване на властта по линия на децата на покойния Михаил III Асен. Може би за тях сръбската доминация е проблем, който търпи отлагане. Но именно по тази линия те се оказват най-уязвими. Иван Александър и неговите привърженици получават силен аргумент да пристъпят към отстраняване на Иван Стефан, когото обявяват за марионетка на Стефан Дечански. Същевременно, да видим в лицето на Иван Александър единствено борец срещу сръбското влияние също е твърде едностранчиво. Като представител на Асеновци и носител на най-високата титла в държавата той има достатъчно основания да заяви претенции към трона. Не е изключено той да се позовава на промененото положение на Иван Стефан след развода на цар Михаил III Шишман Асен. Следователно, погледнат от такъв ракурс, конфликтът изглежда породен по-скоро от борбата за власт, а не толкова от противопоставянето „за“ или „против“ сръбския фактор.

С висока доза увереност може да се приеме, че през краткото царуване на Анна-Неда и нейния син Иван Александър се оттегля в Ловеч. В цитираната по-горе приписка липсват имената на царя и патриарха, което се разглежда като израз на дистанциране на ловешкия деспот от Търново⁴³. През есента на 1330 г. значителни територии в Тракия минават под византийска власт, а крал Урош III не успява да гарантира короната на своя племенник в Търново. През пролетта на 1331 г. е извършен преврат, който довежда Иван Александър Асен на престола. Започва нова глава от българската история през XIV в.

И така, в личен план ранните години на Иван Александър вероятно следват обичайните за младежите от неговата класа стъпки: съответстващо образование, военна подготовка, приобщаване към управленския елит и сключване на политически брак. Младият Иван Александър израства и се формира под знака на управлението на царете Теодор Светослав, Георги II Тертер и Михаил III Шишман Асен. След началните години на столетието във външнополитическия живот на царството като цяло доминира тенденцията към съхраняване

на мира и добрите отношения със съседите. През 20-те години тази линия е трудно да се следва, защото на Балканите настъпва видимо раздвижване, причинено най-вече от гражданската война във Византия. Търновският двор преминава към по-активна дипломатическа и военна офанзива. Тази динамика се дължи на личността на цар Михаил III Шишман Асен и на хората от неговото най-близко обкръжение, към което се числи и деспот Иван Александър. В тази върхушка можем да видим една млада генерация, която не е обременена с пасивите от състоянието на България в края на XIII в. За представителите на въпросната политическа концепция вече не е достатъчно страната да е стабилна и освободена от татарския гнет. Необходимо е царството да премине в настъпление, за да получи възможно най-значителни придобивки от кризата във Византия, както и да спре сръбските планове към Македония. Именно в такава атмосфера прави първите си стъпки на попрището на държавния живот и Иван Александър. Считаме, че това трябва да се има предвид когато се разглежда неговото последвало продължително царуване. Размахът на плановете обаче е пречупен от сражението при Велбъжд, което променя всичко. Сянката на поражението се оказва твърде дълга и тегне над цялото управление на Иван Александър. Той не забравя драматичното лято на 1330 г., което го кара да бъде по-предпазлив, по-резервиран, по-балансиран, когато се налага да взема важни решения по въпроси на външната политика. Същевременно, отделни елементи от политическата програма на цар Михаил III Шишман Асен не са напълно изоставени и след 1331 г. Един от тези елементи е последователната намеса в делата на Византия. Следователно, в политиката на цар Иван Александър се преплитат както измененията, наложени от обективни обстоятелства, така и традициите от времето на неговите ранни години. Разбира се, определящо значение има променената действителност. Но същевременно не трябва и да забравяме, че никой, дори и владетелят, не може да избяга от своето минало, в което се крият опитът, поуките, разочарованията и постиженията. Именно тази човешка страна на „голямата“ история не бива да се пропуска.

БЕЛЕЖКИ / NOTES

¹ **Божилков, И.** Фамилията на Асеневци. Генеалогия и просопография. София, 1985, 149–150; **Божилков, И.** Българското общество през 14 век. Структура и просопография. Пловдив, 2014, с. 246; **Божилков, И.** История на средновековна България. Т. II. Християнска България. Пловдив, 2017, с. 469.

² **Божилков, И.** Фамилията на Асеневци..., с. 178–184, 184, 186–191, 191–192.

³ ГИБИ, X, с. 266; **Божилков, И., А. Тотоманова, И. Билярски.** Борилков синодик. Второ издание. София, 2012, с. 162, 314.

⁴ **Божилков, И.** Фамилията на Асеневци..., с. 169, бел. 17.

⁵ Пак там, с. 150, 170, бел. 18.

⁶ **Божилков, И., А. Тотоманова, И. Билярски.** Борилков синодик..., с. 162, 314; **Дуйчевъ, И.** Неиздадено писмо на папа Бенедикт XII до майката на цар Иван Алек-

сандър. – ИБИД, XIV–XV, 1937, 206–210; **Гюзелев, В.** Папството и българите през Средновековието (IX–XV век). Пловдив, 2009, № XLVI, 391–394.

⁷ **Божилов, И.** Фамилията на Асеневици..., с. 136, 186, бел. 2.

⁸ Пак там, с. 137.

⁹ **Андреев, Й.** Няколко бележки около личността на деспотица Кераца, майката на цар Иван Александър. – В: Българските земи през Средновековието (VII–XVIII век). Международна конференция в чест на 70-годишнината на проф. Александър Кузев. Ред. В. Плетньов, В. Павлова. (Acta musei varnaensis, III–1). Варна, 2005, с. 87.

¹⁰ **Дуйчевъ, И.** Неиздадено писмо..., с. 206.

¹¹ **Янков, Д.** Местонахождението на средновековните градове Крън и Потука. – В: Казанлък в миналото и днес. Т. 5. Стара Загора, 1999, 51–60; **Гагова, К.** Тракия през българското Средновековие. Второ допълнено издание. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2002, 230–233.

¹² **Бурмов, А.** Към историята на Крънската област. – В: Избрани произведения в три тома. Т. I. София: Издателство на БАН, 1968, 216–219.

¹³ **Божилов, И.** Фамилията на Асеневици..., с. 138; **Божилов, И.** Българското общество..., с. 255.

¹⁴ **Ніков, Р.** Die Stadt Krn-Krounos in der byzantinisch-bulgarischen Beziehungen. – Studi bizantini e neoleonici, 5, 1939, S. 238.

¹⁵ **Божилов, И., В. Гюзелев.** История на Добруджа. Т. 2. Средновековие. Велико Търново: Фабер, 2004, с. 223; **Гюзелев, В.** Папството и българите..., № XLVI, 391–394.

¹⁶ **Божилов, И., В. Гюзелев.** История на Добруджа..., с. 21 и цит. лит.; **Кузев, А.** Каварна и Карвуна. – В: Български средновековни градове и крепости. Т. I. Градове и крепости по Дунав и Черно море. Съставители В. Гюзелев, А. Кузев. Варна: Георги Бакалов, 1981, с. 277; **Гюзелев, В.** Средновековната Карвуна – Каварна (XIV – средата на XV век). – В: Каварна от Древността до Освобождението. София, 1984, 85–107; **Божилов, И., В. Гюзелев.** История на Добруджа..., с. 195 и цит. лит.; **Сотиров, И.** Добруджанската столица Карвуна през XII–XIV век. – В: Годишник на Националния археологически музей, X, 1997, 105–135; **Атанасов, Г.** Още веднъж за името и локализацията на Карвуна. – ИНМВ, XLIII(LVIII), 2009, 110–124.

¹⁷ **Плетньов, В.** За „земята Карвунска“, „Карвунската хора“ и град Карвуна през XI–XIII век. – В: Великите Асеневици. Сборник с доклади от конференция, посветена на 830 години от въстанието на братята Петър и Асен, началото на Второто българско царство и обявяването на Търново за столица на България и 780 години от легитимното възстановяване на Българската патриаршия. Съст. Пл. Павлов, Н. Кънев, Н. Хрисимов. Велико Търново: Фабер, 2016, 216–233.

¹⁸ **Николова, Б.** „Монахиня Теофана“ (два въпроса около личността и конфесията на Кераца). – Минало, 4, (2009), 43–47.

¹⁹ **Божилов, И.** Фамилията на Асеневици..., с. 150.

²⁰ **Гюзелев, В.** Училища, скриптории, библиотеки и знания в България XIII–XIV век. София: Народна просвета, 1985, с. 47, 61.

²¹ **Гюзелев, В.** Παιδεία на средновековните български владетели (VII–XIV век). – В: **Гюзелев, В.** Седмоднижие върху средновековната история на България. Книга I. Тълкувания върху българското и европейското средновековие. София: „Проф. М. Дринов“, 399–400.

²² Законик Стефана Душана, цара српског 1349 и 1354. На ново издао и објаснио Ст. Новаковић. Београд, 1898, с. 3; **Трифонов, Ю.** Деспот Иван-Александър и положението на България след Велбуждската битка. – Списание на БАН, XLIII/21, (1930), с. 65.

²³ **Трифонов, Ю.** Деспот Иван Александър..., с. 66.

²⁴ **Гюзелев, В.** Училища, скриптории..., с. 172.

²⁵ **Дуйчевъ, И.** Изъ старата българска книжнина. II. Книжовни и исторически паметници отъ Второто българско царство. София: Хемусъ, 1944, 68–69; **Христова, Б., Д. Караджова, Е. Узунова.** Бележки на българските книжовници X–XVIII век. Т. 1. X–XV век. София, 2003, 111–112.

²⁶ **Трифонов, Ю.** Деспот Иван Александър..., 67–75; **Куев, К.** Съдбата на българската ръкописна книга през вековете. София, 1979, 182–185.

²⁷ **Божилов, И.** Фамилията на Асеневци..., 150–151; **Билярски, И.** Институциите на средновековна България. София, 1998, с. 31, 71.

²⁸ ГИБИ XI, с. 35.

²⁹ **Дуйчевъ, И.** Из старата..., 42–43.

³⁰ **Мутафова, К.** Средновековни крепости в региона на Ловеч и Троян в османски документи от XVI век. – В: Великите Асеневци. Сборник с доклади от конференция, посветена на 830 години от въстанието на братята Петър и Асен, началото на Второто българско царство и обявяването на Търново да столица на България и 780 години от легитимното възстановяване на Българската патриаршия. Съст. Пл. Павлов, Н. Кънев, Н. Хрисимов. Велико Търново: Абагар, 2016, с. 543.

³¹ **Цухлев, Д.** История на българската Църква. София, 1911, с. 478; **Димитров, Хр.** Средновековният град Ловеч през XI–XIV век (според писмените извори). – Исторически преглед, XLVIII/3, (1992), с. 90.

³² **Кузев, А.** Развитието на градовете и създаването на нови епархии във Второто българско царство. – В: Средновековният български град. Ред. П. Петров. София: Университетско издателство, 1980, 83–84; **Николова, Б.** Устройство и управление на Българската православна църква IX–XIV век. София, 1997, 233–234.

³³ **Тютюнджиев, И.** Търновската митрополия през XV–XIX век. Велико Търново: Ровита, 2007, 43–48.

³⁴ **Чангова, Й.** Ловеч. Цитаделата на средновековния град XII–XIV век. София, 2006, 50–55, 63, 74–78; **Бараков, В.** Градът във Второто българско царство. Раждане, типология, структура. Велико Търново: Абагар, 2015, с. 164; **Костова, Р.** Пространството на провинциалната власт в градовете в българските земи през XIII–XIV век: Червен и Ловеч. – В: Средновековният човек и неговият свят. Сборник в чест на 70-годишнината на проф. д.и.н. Казимир Попконстантинов. Съст. и ред. Р. Костова. Велико Търново: Фабер, 2014, с. 530.

³⁵ **Трифонов, Ю.** Деспот Иван Александър..., с. 77.

³⁶ **Божилов, И.** Българското общество..., с. 253.

³⁷ **Кръстев, Л.** Една хипотеза за произхода на влашкия воевода Йоан Басараба (ок. 1324–1352). – Епохи, V/3-4, (1997), с. 134; **Попов, Т.** Българската власт на територията между Долен Дунав и Южните Карпати (дн. Влашка низина) през първата половина на XIV век. – История, XXIII/6, (2015), 571–574; **Попов, Т.** Българската държавна традиция във Влашката низина, Молдова и Бесарабия от края на XII до края на XV век. София, 2017, 209–213.

³⁸ **Бурмов, А.** История на България при Шишмановци. – В: Избрани произведения. Т. I. София, 1968, с. 265; **Божилков, И.** Фамилията на Асеновци..., с. 134.

³⁹ **Даничић, Ђ.** Животи и архиепископа српских, написао архиепископ Данило. Загреб, 1866. London: Variorum Reprints, 1972, 192-193; **Бурмов, А.** История..., с. 265, бел. 8.

⁴⁰ **Даничић, Ђ.** Животи краљева..., с. 195; **Божилков, И.** Българското общество..., с. 249.

⁴¹ **Трифонов, Ю.** Деспот Иван Александър..., 88-89; **Бурмов, А.** История..., 268–269; **Божилков, И.** Фамилията на Асеновци..., с. 140; **Божилков, И.** История..., 458–460.

⁴² **Божилков, И., В. Гюзелев.** История на средновековна България VII–XIV век. София, 1999, с. 574. Напоследък тезата за съвладетелския статут на Иван Стефан е подложена на ревизия. – Вж. **Попов, Т.** Бил ли е Йоан Стефан съзар на баща си Михаил III Асен? – В: *Laudator Temporis Acti. Studia in memoriam Ioannis A. Božilov. Vol. II. Ius, Imperium, Potestas, Litterae, Ars et Archaeologia.* Curavit I. A. Biliarsky. Sofia, 2018, 533-555. Аргументите за това тепърва трябва да се дискутират и то най-вече от нумизматите.

⁴³ **Трифонов, Ю.** Деспот Иван Александър..., с. 75.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

Андреев, Й. Няколко бележки около личността на деспотица Кераца, майката на цар Иван Александър. – В: Българските земи през Средновековието (VII–XVIII век). Международна конференция в чест на 70-годишнината на проф. Александър Кузев. Ред. В. Плетньов, В. Павлова. (Acta musei varnaensis, III-1). Варна, 2005 [**Andreev, Y.** Nyakolko belezhki okolo lichnostta na despotitsa Keratsa, maykata na tsar Ivan Aleksandar. – V: *Balgarskite zemi prez Srednovekovieto (VII–XVIII vek). Mezhdunarodna konferentsiya v chest na 70-godishninata na prof. Aleksandar Kuzev.* Red. V. Pletnyov, V. Pavlova. (Acta musei varnaensis, III-1). Varna, 2005].

Атанасов, Г. Още веднъж за името и локализацията на Карвуна. – ИИМВ, XLIII(LVIII), 2009, 110–124. [**Atanasov, G.** Oshte vednazh za imeto i lokalizatsiyata na Karvuna. – *INMV, XLIII(LVIII), 2009, 110–124*]

Бараков, В. Градът във Второто българско царство. Раждане, типология, структура. Велико Търново: Абагар, 2015 [**Barakov, V.** Gradat vav Vtoroto balgarsko tsarstvo. Razhdane, tipologiya, struktura. Veliko Tarnovo: Abagar, 2015].

Биярски, И. Институциите на средновековна България. София, 1998. [**Bilyarski, I.** Institutsiite na srednovecovna Balgaria. Sofia, 1998].

Божилков, И. Фамилията на Асеновци. Генеалогия и просопография. София, 1985 [**Bozhirov, I.** Familiyata na Asenevtsi. Genealogia i prosopografia. Sofia, 1985].

Божилков, И. Българското общество през 14. век. Структура и просопография. Пловдив, 2014 [**Bozhirov, I.** Balgarskoto obshtestvo prez 14. vek. Struktura i prosopografia. Plovdiv, 2014].

Божилков, И. История на средновековна България. Т. II. Християнска България. Пловдив, 2017 [**Bozhirov, I.** Istoriya na srednovekovna Balgariya. T. II. Hristianska Balgaria. Plovdiv, 2017].

Божилев, И., В. Гюзелев. История на средновековна България VII–XIV век. София, 1999 [Bozhilov, I., V. Gyuzelev. Istoriya na srednovekovna Balgaria VII–XIV vek. Sofiya, 1999].

Божилев, И., В. Гюзелев. История на Добруджа. Т. 2. Средновековие. Велико Търново, 2004 [Bozhilov, I., V. Gyuzelev. Istoria na Dobrudzha. T. 2. Srednovekovie. Veliko Tarnovo, 2004].

Божилев, И., А. Тотоманова, И. Билярски. Борилев синодик. Второ издание. София, 2012 [Bozhilov, I., A. Totomanova, I. Bilyarski. Borilov sinodik. Vtoro izdanie. Sofia, 2012].

Бурмов, А. Към историята на Крънската област. – В: Избрани произведения в три тома. Т. I. София, 1968, 216–219 [Burmov, A. Kam istoriyata na Kranskata oblast. – V: Izbrani proizvedenia v tri toma. T. I. Sofiya, 1968, 216–219].

Бурмов, А. История на България при Шишмановци. – В: Избрани произведения. Т. I. София, 1968 [Burmov, A. Istoriya na Balgaria pri Shishmanovtsi. – V: Izbrani proizvedenia. T. I. Sofiya, 1968].

Димитров, Хр. Средновековният град Ловеч през XI–XIV век (според писмените извори). – Исторически преглед, XLVIII/3, (1992) [Dimitrov, Hr. Srednovekovniyat grad Lovech prez XI–XIV vek (spored pismenite izvori). – Istoricheski pregled, XLVIII/3, (1992)].

Дуйчевъ, И. Неиздадено писмо на папа Бенедикт XII до майката на цар Иван Александър. – ИБИД, XIV–XV, 1937, 206–210 [Duycheva, I. Neizdadeno pismo na papa Benedikt XII do maykata na tsar Ivan Aleksandar. – IBID, XIV–XV, 1937, 206–210].

Дуйчевъ, И. Изъ старата българска книжнина. II. Книжовни и исторически паметници отъ Второто българско царство. София: Хемусъ, 1944 [Duychev, I. Iza starata balgarska knizhnina. II. Knizhovni i istoricheski pametnitsi ota Vtoroto balgarsko tsarstvo. Sofia: Nemusa, 1944].

Гагова, К. Тракия през българското Средновековие. Второ допълнено издание. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2002 [Gagova, K. Trakiya prez balgarskoto Srednovekovie. vtoro dopalнено izdanie. Sofiya: UI „Sv. Kliment Ohridski“, 2002].

Гюзелев, В. Средновековната Карвуна – Каварна (XIV – средата на XV век). – В: Каварна от Древността до Освобождението. София, 1984, 85–107 [Gyuzelev, V. Srednovekovnata Karvuna – Kavarna (XIV – sredata na XV vek). – V: Kavarna ot Drevnostta do Osvobozhdenieto. Sofia, 1984, 85-107].

Гюзелев, В. Училища, скриптории, библиотеки и знания в България XIII–XIV век. София: Народна просвета, 1985 [Gyuzelev, V. Uchilishta, skriptorii, biblioteki i znania v Balgaria XIII–XIV vek. Sofia: Narodna prosveta, 1985].

Гюзелев, В. Папството и българите през Средновековието (IX–XV век). Пловдив, 2009 [Gyuzelev, V. Papstvoto i balgarite prez Srednovekovieto (IX–XV vek). Plovdiv, 2009].

Гюзелев, В. Παιδεία на средновековните български владетели (VII–XIV век). – В: **Гюзелев, В.** Седмъкнижие върху средновековната история на България. Книга I. Тълкувания върху Българското и Европейското средновековие. София: „Проф. М. Дринов“, 2018 [Gyuzelev, V. Παιδεία na srednovekovnite balgarski vladeteli (VII–XIV vek). – V: Gyuzelev, V. Sedmoknizhie varhu srednovekovnata istoriya na Balgaria. Kniga I. Talkuvania varhu Balgarskoto i Evropeyskoto srednovekovie. Sofia: „Prof. M. Drinov“, 2018].

Законик Стефана Душана, цара српског 1349 и 1354. На ново издао и објаснио Ст. Новаковић. Београд, 1898 [Zakonik Stefana Dushana, tsara srpskog 1349 i 1354. Na novo izdao i objasnio St. Novakoviћ. Beograd 1898].

Костова, Р. Пространството на провинциалната власт в градовете в българските земи през XIII–XIV век: Червен и Ловеч. – В: Средновековният човек и неговият свят. Сборник в чест на 70-годишнината на проф. д.и.н. Казимир Попконстантинов. Съставител и редактор Р. Костова. Велико Търново: Фабер, 2014 [**Kostova, R.** Prostranstvoto na provintsialnata vlast v gradovete v balgarskite zemi prez XIII–XIV vek: Cherven i Lovech. – V: Srednovekovniyat chovek i negoviyat svyat. Sbornik v chest na 70-godishninata na prof. d.i.n. Kazimir Popkonstantinov. Sastavitel i redaktor R. Kostova. Veliko Tarnovo: Faber, 2014].

Кръстев, Л. Една хипотеза за произхода на влашкия воевода Йоан Басараба (ок. 1324–1352). – Епохи, V/3-4, (1997) [**Krastev, L.** Edna hipoteza za proizhoda na vlashkia vovoda Yoan Basaraba (ok. 1324–1352). – Epohi, V/3-4, (1997)].

Кувев, К. Съдбата на българската ръкописна книга през вековете. София, 1979 [**Kuev, K.** Sadbata na balgarskata rakopisna kniga prez vekovete. Sofia, 1979].

Кузев, А. Каварна и Карвуна. – В: Български средновековни градове и крепости. Т. I. Градове и крепости по Дунав и Черно море. Съставители В. Гюзелев. А. Кузев. Варна: Георги Бакалов, 1981 [**Kuzev, A.** Kavarna i Karvuna. – V: Balgarski srednovekovni gradove i kreposti. T. I. Gradove i kreposti po Dunav i Chernomore. Sastaviteli V. Gyuzelev. A. Kuzev. Varna: Georgi Bakalov, 1981].

Кузев, А. Развитието на градовете и създаването на нови епархии във Второто българско царство. – В: Средновековният български град. Ред. П. Петров. София: Университетско издателство, 1980 [**Kuzev, A.** Razvitiето na gradovete i sazhdavane to na novi eparhii vav Vtoroto balgarsko tsarstvo. – V: Srednovekovniyat balgarski grad. Red. P. Petrov. Sofiya: Universitetsko izdatelstvo, 1980].

Мутафова, К. Средновековни крепости в региона на Ловеч и Троян в османски документи от XVI век. – В: Великите Асеневици. Сборник с доклади от конференция, посветена на 830 години от въстанието на братята Петър и Асен, началото на Второто българско царство и обявяването на Търново да столица на България и 780 години от легитимното възстановяване на Българската патриаршия. Съст. Пл. Павлов, Н. Кънев, Н. Хрисимов. Велико Търново: Абагар, 2016 [**Mutafova, K.** Srednovekovni kreposti v regiona na Lovech i Troyan v osmanski dokumenti ot XVI vek. – V: Velikite Asenevtsi. Sbornik s dokladi ot konferentsiya, posvetena na 830 godini ot vastanieto na bratyata Petar i Asen, nachaloto na Vtoroto balgarsko tsarstvo i obyavyavane to na Tarnovo da stolitsa na Balgaria i 780 godini ot legitimnoto vazstanovyavane na Balgarskata patriarshia. Sast. Pl. Pavlov, N. Kanev, N. Hrisimov. Veliko Tarnovo: Abagar, 2016].

Николова, Б. Устройство и управление на Българската православна църква IX–XIV век. София, 1997 [**Nikolova, B.** Ustroystvo i upravlenie na Balgarskata pravoslavna tsarkva IX–XIV vek. Sofia, 1997].

Николова, Б. „Монахиня Теофана“ (два въпроса около личността и конфесията на Кераца). – Минало, 4, (2009), 43–47 [**Nikolova, B.** „Monahinya Teofana“ (dva vaprosa okolo lichnostta i konfesiata na Keratsa). – Minalo, 4, (2009), 43–47].

Сотиров, И. Добруджанската столица Карвуна през XII–XIV век. – В: Годишник на Националния археологически музей, X, 1997, 105–135 [**Sotirov, I.** Dobrudzhanskata stolitsa Karvuna prez XII–XIV vek. – Godishnik na Natsionalnia Arheologicheski muzey, X, 1997, 105–135].

Плетнъев, В. За „земята Карвунска“, „Карвунската хора“ и град Карвуна през XI–XIII век. – В: Великите Асеневици. Сборник с доклади от конференция, посветена на 830 години от въстанието на братята Петър и Асен, началото на Второто българско царство и обявяването на Търново за столица на България и 780 години от легитимното възстановяване на Българската патриаршия. Съст. Пл. Павлов, Н. Кънев,

Н. Хрисимов. Велико Търново, 2016, 216–233 [Pletnyov, V. Za „zemyata Karvunska“, „Karvunskata hora“ i grad Karvuna prez XI–XIII vek. – V: Velikite Asenevtsi. Sbornik s dokladi ot konferentsiya, posvetena na 830 godini ot vastanieto na bratyata Petar i Asen, nachaloto na Vtoroto balgarsko tsarstvo i obyavyavaneto na Tarnovo za stolitsa na Bulgariya i 780 godini ot legitimnoto vazstanovyavane na Balgarskata patriarshia. Sast. Pl. Pavlov, N. Kanev, N. Hrisimov. Veliko Tarnovo: Faber, 2016, 216–233].

Попов, Т. Бил ли е Йоан Стефан съзар на баща си Михаил III Асен? – В: *Laudator Temporis Acti. Studia in memoriam Ioannis A. Božilov. Vol. II. Ius, Imperium, Potestas, Litterae, Ars et Archaeologia. Curavit I. A. Biliarsky. Sofia, 2018, 533–555* [Попов, Т. Bil li e Yoan Stefan satsar na bashta si Mihail III Asen? – V: *Laudator Temporis Acti. Studia in memoriam Ioannis A. Božilov. Vol. II. Ius, Imperium, Potestas, Litterae, Ars et Archaeologia. Curavit I. A. Biliarsky. Sofia, 2018, 533–555*].

Попов, Т. Българската власт на територията между Долен Дунав и Южните Карпати (дн. Влашка низина) през първата половина на XIV век. – *История, XXIII/6, (2015), 571–574.* [Попов, Т. *Balgarskata vlast na teritoriyata mezhdru Dolen Dunav i Yuzhnite Karpati (dn. Vlashka nizina) prez parvata polovina na XIV vek. – Istoria, XXIII/6, (2015), 571–574.*]

Попов, Т. Българската държавна традиция във Влашката низина, Молдова и Бесарабия от края на XII до края на XV век. София, 2017 [Попов, Т. *Balgarskata darzhavna traditsiya vav Vlashkata nizina, Moldova i Besarabiya ot kraya na XII do kraya na XV vek. Sofiya, 2017.*]

Трифонов, Ю. Деспот Иван-Александър и положението на България след Велбуждската битка. – *Списание на БАН, XLIII/21, (1930)* [Trifonov, Yu. *Despot Ivan-Aleksandar i polozhenieto na Bulgaria sled Velbuzhdskata bitka. – Spisanie na BAN, XLIII/21, (1930).*]

Тютюнджиев, И. Търновската митрополия през XV–XIX век. Велико Търново: Ровита, 2007 [Tyutyundzhiev, I. *Tarnovskata mitropolia prez XV–XIX vek. Veliko Tarnovo: Rovita, 2007.*]

Христова, Б., Д. Караджова, Е. Узунова. Бележки на българските книжовници X–XVIII век. Т. 1. X–XV век. София, 2003 [Hristova, B., D. Karadzhova, E. Uzunova. *Belezhki na balgarskite knizhovnitsi X–XVIII vek. T. 1. X–XV vek. Sofiya, 2003.*]

Цухлев, Д. История на българската Църква. София, 1911 [Tshlev, D. *Istoriya na balgarskata Tsarkva. Sofiya, 1911.*]

Чангова, Й. Ловеч. Цитаделата на средновековния град XII–XIV век. София, 2006 [Changova, Y. *Lovech. Tsitadelata na srednovekovnia grad XII–XIV vek. Sofia, 2006.*]

Янков, Д. Местонахождението на средновековните градове Крън и Потука. – В: *Казанлък в миналото и днес. Т. 5. Стара Загора, 1999, 51–60* [Yankov, D. *Mestonahozhdenieto na srednovekovnite gradove Kran i Potuka. – V: Kazanlak v minaloto i dnes. T. 5. 1999, Stara Zagora, s. 51–60*]

Nikov, P. Die Stadt Krn-Krounos in der byzantinisch-bulgarischen Beziehungen. – *Studi bizantini e neoelenici, 5, 1939.*

СЪКРАЩЕНИЯ / ABBREVIATIONS

ИБИД – Известия на българското историческо дружество

ИНМВ – Известия на народния музей – Варна